

К. В. БОНДАРЕВА

ПОНЯТТЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ ЯК ПРЕДМЕТ ЮРИДИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Досліджується поняття політичних режимів як предмет сучасних державно-правових досліджень. Автор розкриває роль політичного режиму в юридичному аналізі форми держави, а також обґрунтовує значущість дослідження специфіки інституціоналізації політичних режимів для загального вивчення процесів розвитку держави і права. Особливу увагу приділено експлікації основних правових характеристик політичних режимів.

Ключові слова: право, держава, політичний режим, правова інституціоналізація, державна влада, система законодавства, функції права.

Исследуется понятие политических режимов как предмет современных государственно-правовых исследований. Автор раскрывает роль политического режима в юридическом анализе формы государства, а также обосновывает значимость исследования специфики институционализации политических режимов для общего изучения процессов развития государства и права. Особое внимание уделяется экспликации основных правовых характеристик политических режимов.

Ключевые слова: право, государство, политический режим, правовая институционализация, государственная власть, система законодательства, функции права.

The article examines the concept of political regimes as an object of modern state-and-legal research. The author reveals the role of the political regime in the legal analysis of the form of the state, substantiates the importance of the research of the specifics of political regimes institutionalization in the general study of the processes of state and law development. Particular attention is paid to the explication of the basic legal characteristics of political regimes.

Key words: law, government, political regime, legal institutionalization, state power, legal system, functions of law.

Однією з обов'язкових частин вивчення форми держави, поряд з характеристикою таких елементів, як форма державного правління та форма державного устрою (які є достатньою мірою дослідженими у працях як вітчизняних, так і зарубіжних правників), є юридична експлікація змісту політичного режиму¹. Щоправда, до останнього часу це поняття досліджувалося переважно в контексті політологічних студій, поза увагою до правових аспектів інституціоналізації та функціонування тих чи інших типів політичних режимів. Проте, з огляду на дедалі більшу актуалізацію юридичного вивчення політичних систем (коли розвиток держави та її інститутів розглядається у нерозривній єдності з функціонуванням і розвитком громадянського суспільства та його елементів²), наразі зростає науково-юридичний інтерес і до політичних режимів. З одного боку, це виявляється у тому, що зазначене поняття дедалі частіше зустрічається у дослідженнях з конституційного права, а з іншого – воно міцно увійшло в обіг у сучасних розвідках з теорії держави і права.

Отже, вказуючи на актуальність аналізу поняття політичних режимів як одного з пріоритетних предметів сучасних державно-правових досліджень, маємо зауважити на таких моментах. По-перше, актуальність зазначеної теми зумов-

люється методологічними причинами. Дійсно, якщо у галузі політології та політичної теорії засвідчуємо існування всебічно розробленої методологічної основи дослідження політичних режимів, то у царині науки теорії держави права можна спостерігати цілий спектр підходів до того, в який спосіб слід тлумачити та характеризувати політичний режим. У цьому сенсі можна виділити шонайменше чотири категорії, які застосовуються в юридичній науці: політичний режим, державний режим, державно-політичний режим та державно-правовий режим. Звісно, кожне з них має своє значення, але досить часто навіть у межах одного й того самого дослідження їх смисли ототожнюються. Наприклад, аналізуючи феномен державного режиму і характеризуючи його як «методи та способи реалізації державної влади, які відповідають певному політичному стану суспільства, визначають характер існування державних інститутів, механізми (апарат) держави, що цілеспрямовано функціонує»³, такий відомий російський юрист, як Р. Макуєв зрештою приходиться до висновку про фактичну тотожність понять державного і політичного режимів. На відміну від нього, В. Чиркін наголошує, що поняття політичного режиму є значно ширшим за змістом, ніж поняття державного режиму, оскільки перше з них пов'язане з діяльністю політичних партій та іншими політичними факторами, тоді як останнє стосується виключно державної влади⁴. Схожі аргументи наведено й у монографії Г. Курскової⁵. На таких само позиціях стоїть і визнаний вітчизняний фахівець у галузі конституційного права О. Скрипнюк, який аргументує, що поняттям політичного режиму охоплюється не лише держава, але й суспільство (громадяни, їх територіальні громади), яке реалізує свою політичну волю та законні інтереси⁶. Натомість О. Малько займає проміжну позицію, наголошуючи на тому, що політичний режим, як «систему методів, способів та засобів здійснення політичної влади»⁷, можна розглядати як поняття, тотожне державному режиму, і як таке, що є ширше за нього. Подібна бівалентність пояснюється тим, що головним, на думку дослідника, є те, що політичний режим відображає динамічну і функціональну характеристику політичної системи, що може включати у себе як державу, так і всю сукупність політичних відносин. Тому наразі вважаємо гранично актуальним не лише запропонувати ту чи іншу дефініцію політичного режиму, але й обґрунтувати роль цього поняття для сучасної юридичної науки, а також його значення як спеціального предмета теорії держави і права. По-друге, актуальність комплексного юридичного дослідження поняття політичного режиму зумовлюється тим, що самі політичні відносини, як предмет правового регулювання (насамперед варто вказати на таку галузь права, як конституційне право, яке за визначенням пов'язане з правовими нормами, що закріплюють і регулюють суспільні відносини, пов'язані з набуттям і реалізацією публічної влади, організацією і функціонуванням державної влади⁸), перетворюються на один з об'єктів загальноюридичних досліджень. У цьому аспекті варто згадати змістовну монографію К. Бабенка, який виділяє такий специфічний об'єкт конституційного регулювання, як політико-правові відносини, окреслюючи цим поняттям «сферу суто політичних відносин, які з огляду на свою значущість для розвитку політичної системи суспільства, а також на свою роль у формуванні та здійсненні державної влади безпосередньо регулюються нормами конституційного права або конституційними законами держави»⁹. Отже, як на рівні окремих галузей права (зокрема конституційного права), так і з погляду загальної теорії держави і права актуалізується потреба комплексного концептуального узагальнення змісту поняття політичного режиму

в тому аспекті, в якому воно має і повинно бути предметом юридичної науки. По-третє, сьогодні в умовах загального міжнародного утвердження ідеалів демократії і правової державності, коли розвиток суспільного життя і постання громадянського суспільства, за словами Р. Гринюка, стають невіддільними від становлення і розвитку права і правової системи¹⁰, дедалі більш рельєфною стає кореляція між політикою та правом. З цього погляду, ustalена у минулому ідея автономії політики від права потребує своєї радикальної ревізії і переосмислення, що змушує говорити не лише про політичні мотиви, засоби та механізми розвитку політичного режиму, але і про специфіку його правової інституціоналізації. Більш того, саме цей процес правової інституціоналізації політичних режимів перетворюється на одну з найважливіших підстав визначення сутності цих режимів та їх класифікації. З огляду на це, набуває актуальності наукове вивчення процесів правової інституціоналізації політичних режимів, що прямо передбачає змістовний аналіз поняття політичного режиму як предмета саме юридичної науки.

Отже, ставлячи на меті нашої статті обґрунтування та уточнення змісту поняття політичного режиму як предмета державно-правових досліджень, маємо вирішити такі конкретні завдання: а) охарактеризувати основні теоретико-методологічні підходи до визначення змісту поняття політичного режиму; б) обґрунтувати підстави та етапи юридичного аналізу поняття політичного режиму; в) визначити роль поняття політичного режиму для сучасної державно-правової науки.

Вище вже зазначалося, що поняття політичного режиму досить часто належить лише до сфери досліджень політичної теорії та політології. Хоча, як слушно зауважує О. Соловйов, практично завжди були методологічні підстави для того, щоб розглядати феномен політичного режиму в двох площинах: а) соціологічно-політологічній (коли йдеться про засоби, завдяки яким реалізується реальна публічна влада і які зумовлені соціокультурними традиціями, системою поділу праці, характером комунікації тощо); б) юридичній (коли акцент робиться на формальних нормах і правилах реалізації влади інститутами держави)¹¹. Відповідно до цього воно отримало цілий спектр різноманітних дефініцій, які, щоправда, мають чимало спільних властивостей. Хоча, на думку цього автора, більш правильним є лише перший підхід. Подібну аргументацію знаходимо й у праці Д. Зеркіна, який, виділяючи юридичний та політологічний аспекти поняття політичного режиму, пише, що за своєю суттю це поняття є насамперед політологічним¹². При цьому він посилається на дослідження відомого французького автора Ж. Керманна, який визначав основними складовими елементами політичного режиму три типи порядків: ідеологічний, інституціональний та соціологічний. До речі, цей підхід було відтворено у дослідженнях українських учених. Зокрема, досить поширеною є дефініція політичного режиму як «поєднання системи партій, способів голосування та прийняття рішень, інших елементів ідеологічного, інституціонального й соціологічного порядку, які утворюють політичну владу даної країни на певний період»¹³. Водночас чимало дослідників, які працюють в галузі політичної теорії, схильні визнавати, що політичний режим нерозривно пов'язаний зі здійсненням державної влади та процесом інституціоналізації взаємодії між державою і суспільством¹⁴. Очевидно, що така інституціоналізація реалізується у тому числі й у правовій формі (особливо якщо йдеться про таку державу, в якій визнається і гарантується принцип верховенства права, а також принципи законності, поділу влади, пріоритету прав людини і громадянина тощо). Принагідно

зауважимо, що Г. О'Доннел та Ф. Шміттер у своїй уже фактично класичній праці «Перехід від авторитарного правління» (1986 р.) вказували, що практичний аналіз політичних режимів передбачає визначення того, в який спосіб набувається та передається публічна влада, які ресурси та стратегії для цього застосовуються, які правові норми регулюють циркуляцію публічної влади і якою мірою вони забезпечуються (тобто чи є лише декларативними, чи забезпечуються реально).

Останнє зауваження має винятково важливе методологічне значення. Справді, якщо звернутись до ключової ідеї про те, що політичний режим відображає методи, способи та засоби здійснення публічної (політичної) влади, то тоді не можна сперечатися з тим, що у разі безпосереднього дослідження тих чи інших політичних систем завжди постає питання щодо способу, яким ця публічна влада конституційована, основ її організації, її головних функцій, а також її ставлення до суспільства та окремо взятих індивідів. Як зазначають Р. Енгібарян та Ю. Краснов, якісні характеристики будь-якого політичного режиму пов'язані з тим, чи діє принцип законності, який з видів примусу є домінуючим (правовий або силовий), чи визнаються засади парламентаризму тощо¹⁵. Утім, що означає положення про те, що якісні ознаки політичного режиму нерозривно пов'язані з практикою парламентаризму, законності, верховенства права, правами людини тощо? Не викликає сумніву, що кожна з цих категорій має чітке юридичне значення. Тобто навіть прагнучи максимально сконцентруватись на власне політичних вимірах (а точніше – методах та засобах здійснення публічної влади), все одно рано чи пізно виникає необхідність дослідження правових інститутів, правових принципів та правових аспектів суспільного життя і розвитку, а саме – механізмів формування державної влади, способів цього формування, рівня участі громадян у здійсненні політичної влади, гарантій цієї участі, врахування або неврахування інтересів різних соціальних груп, забезпечення прав і свобод людини і громадянина тощо¹⁶. З цього погляду поняття «політичний режим» набуває не просто «юридичного забарвлення», яке визнається окремими представниками політичної науки, а розкриває свій зміст як один з предметів юридичного аналізу, що за рівнем своєї значущості не поступається таким усталеним об'єктам державно-правових досліджень, як форма державного управління та форма державного устрою. Недарма у багатьох сучасних дослідженнях з теорії держави і права саме політичний режим виявляється головним критерієм для визначення демократичних або антидемократичних властивостей держави¹⁷. Більш того, саме через призму політичного режиму робляться висновки щодо ступеня розвитку політичної демократії та реального політико-правового статусу особи¹⁸. Дійсно, ані форма державного правління, ані форма державного устрою, оскільки і те й інше є варіативними величинами, не можуть безпосередньо свідчити, якою саме – демократичною, авторитарною або тоталітарною – є держава. З огляду на те, що в ході будь-якого фундаментального юридичного дослідження держави та її розвитку визначення рівня її демократизму становить одне з головних завдань, то правова наука змушена звертатись і до такого поняття, як «політичний режим». Щоправда, той факт, що перед юридичною наукою виникає подібне завдання, ще не є прямим свідченням того, що це поняття насправді має будь-який правовий зміст і може ставати предметом власне юридичного вивчення. Отже, визнаючи важливість цього поняття для державно-правової науки (і для юридичної науки в цілому, оскільки демократизм держави впливає практично на всі суспільні відносини, що стають об'єктом правового регулювання практично всіх без винятку

галузей права), слід поставити таке питання і з'ясувати, чи має воно юридичний зміст, і якщо відповідь виявиться позитивною, то вказати, яким саме є зазначений зміст.

Незаперечна «процесуальність» або «динамічність» політичного режиму, яка визнається фактично всіма без винятку сучасними дослідниками дозволяє виділити у змісті поняття політичного режиму два важливі елементи. По-перше – це правила реалізації публічної (політичної) влади. Адже за будь-яких політичних режимів, бодай формально, у суспільстві встановлюються певні процедури (які, попри їх імовірне порушення, все одно існують як сукупність певних норм та принципів), які визначають три типи порядків: набуття, використання та зміни політичної влади. По-друге – це правила організації і функціонування тих суб'єктів, що прямо або опосередковано пов'язані з політичною владою (вони можуть бути як її суб'єктами – скажімо, органи державної влади, політичні партії, які отримали в ході певних процедур необхідні публічні повноваження в частині реалізації державної влади, тощо, так і її об'єктами). Порядок організації та функціонування цих суб'єктів важливий через те, що сама по собі політична влада існує не абстрактно, а залежно від конкретних державно-суспільних умов. Тобто реалізація політичної влади залежить від наявності або відсутності цілого ряду організаційних умов. На початку 90-х років минулого століття на цю важливу обставину звернув увагу С. Кашкін¹⁹. Наприклад, безпосереднім чинником реалізації політичної влади є факт наявності або відсутності парламенту, визнання або невизнання вимоги поділу влади, дотримання або недотримання принципу верховенства конституції (до речі, останню із зазначених умов всебічно проаналізував Д. Аблязов, який дійшов висновку, що принцип верховенства конституції має прямий вплив не лише на правове життя держави і суспільства та їх взаємозв'язок, але й на те, як саме функціонує та розвивається держава, які механізми та методи реалізації влади вона застосовує²⁰). Серед російських фахівців про це пише А. Медушевський²¹. Тобто йдеться про те, що наразі на рівні конституційного законодавства практично всіх без винятку країн закріплюються положення, принципи і норми, які безпосередньо визначають загальні правові виміри політичного режиму, а також встановлюють своєрідну загальну «правову матрицю», яка зумовлює методи та засоби реалізації публічної влади. Звісно, це не означає, що право стає регулятором абсолютно всіх політичних відносин. Подібний підхід до сприйняття ролі права у функціонуванні політичної системи вочевидь є хибним, оскільки спричиняє неправильний висновок про те, що поза сферою правового регулювання не залишається жодних суспільно-політичних відносин. Проте це не означає й того, що в процесі дослідження політичних режимів не слід брати до уваги право, адже, як виявляється на правовому рівні (й одночасно – завдяки праву), конституються цілий ряд умов постання, розвитку і трансформації політичних режимів. Наразі ці умови здебільшого аналізуються щодо конкретних типів політичних режимів. Як приклад можна навести цікаву розвідку К. Фітсова, в якій надається комплексна правова характеристика базових правових властивостей демократичного політичного режиму²². Схожий підхід обґрунтовує й Ю. Кожевнікова, яка доводить специфічну роль права у функціонуванні демократичних політичних режимів²³. Проте, не зупиняючись на безпосередніх правових ознаках та властивостях демократичних або недемократичних типів політичних режимів (зараз ми навіть не беремось порушувати питання їх класифікації), спробуємо охарактеризувати ті загальні напрями впли-

ву, які здійснює право на політичний режим, які визначають правовий вимір існування політичних режимів, а отже, й утворюють об'єктивну теоретико-методологічну основу для юридичних досліджень поняття політичних режимів.

Насамперед, говорячи про політичну діяльність, що реалізується певними методами та засобами (це, по суті, й утворює концептуальне ядро для самого вживання поняття «політичний режим»), слід вказати на два універсальні суб'єкти цієї діяльності, якими є держава і суспільство (воно може або бути атомарним, або знаходитись на тій чи іншій стадії втілення принципів громадської самоорганізації, яка притаманна громадянському суспільству). Залежно від того, яким чином і на яких принципах організована взаємодія цих двох суб'єктів, можна говорити як про характер політичної влади, так і про те, як саме вона реалізується. Найзагальнішою інституційною формою організації та упорядкування цих відносин у сучасних умовах є право. Мається на увазі насамперед найбільш фундаментальний рівень правового регулювання, яким є конституційне регулювання, на якому політична влада може бути ототожнена виключно з державою, а може бути розподілена між державою і суспільством. Перший тип конституційного визначення суб'єкта політичної влади фактично перетворює суспільство лише в об'єкт політики, позбавляє його реальних важелів політичного впливу на державу та органи державної влади, відсторонює його від політичної участі, утверджує політичний монізм держави, що рано чи пізно набуває ознак ідеологічного, соціального та економічного монізму. На відміну від цього, якщо конституція визнає джерелом публічної і політичної влади народ, який може здійснювати цю владу безпосередньо (через різноманітні форми безпосередньої демократії та народовладдя), або ж через представницькі органи, то тоді між державою і суспільством встановлюються паритетні взаємовідносини, коли держава діє і реалізує свої функції на благо громадян, а громадяни (та їх найрізноманітніші об'єднання) отримують можливість впливати на визначення пріоритетних напрямів державної політики, визначати її зміст та спрямованість, брати участь у формуванні та діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, здійснювати громадський контроль тощо. У такому разі можна говорити, що основними суб'єктами такого політичного режиму є, з одного боку, демократична держава, а з іншого – громадянське суспільство як «сукупність добровільно сформованих громадських інститутів, що діють на самоврядних засадах у межах конституції та законів, за посередництвом яких індивіди реалізують свої основні природні права і свободи»²⁴.

Водночас саме через право утверджуються та закріплюються найважливіші принципи зазначеної взаємодії держави і суспільства, якими можуть бути принципи: демократизму, законності, пріоритету прав і свобод людини і громадянина, поділу влади, гарантування місцевого самоврядування, парламентаризму, реальності прав, справедливості тощо. Якщо ці принципи законодавчо артикульовано і їх дотримуються в практиці суспільного життя, то тоді ми маємо справу з політичним режимом демократичного типу. У цьому сенсі, як бачимо, право відіграє одну з ключових ролей при визначенні типу політичного режиму та його властивостей, адже методи реалізації політичної влади (які становлять сутність будь-якого політичного режиму) є похідними від тих принципів, як найбільш загальних та керівних положень, що визнаються суспільством і державою фундаментом суспільно-політичного і державного розвитку. При цьому, завдяки механізму правового регулювання (Т. Тарахонич пропонує описувати це поняття

як «взяту в єдності сукупність правових засобів, способів та форм, за допомогою яких нормативність права забезпечує впорядкування суспільних відносин, задовольняє інтереси суб'єктів права, вирішує конфлікти, сприяє досягненню соціального компромісу в правовій сфері»²⁵), право набуває ознак реального регулятора, який не тільки проголошує певні принципи реалізації політичної влади, але й пропонує надійні гарантії того, що цих принципів дотримуються, а отже, вони детермінують стабільність політичного режиму.

Отже, узагальнюючи отримані результати, можемо сформулювати такі висновки. По-перше, розвиток сучасної юридичної науки змушує переосмислювати цілий ряд понять і категорій, які усталено належали виключно до політологічного дискурсу. Одним із них є поняття політичного режиму, яке поряд з поняттями форми державного управління та форми державного устрою становить одну з невід'ємних складових форми держави, а отже, повинно бути предметом вивчення державно-правових наук. По-друге, аналіз сучасних підходів до вивчення поняття політичного режиму в юридичній науці дозволяє виділити у його змісті власне правову складову, яка визначає і значною мірою детермінує як зміст політичного режиму, так і його фундаментальні властивості, які дозволяють класифікувати політичні режими та віднести їх до того чи іншого типу. По-третє, власне юридичний вимір вивчення політичного режиму визначається тим, що у його змісті можна виділити такі два аспекти: а) правила реалізації публічної (політичної) влади; б) правила організації і функціонування тих суб'єктів, що прямо або опосередковано пов'язані з політичною владою. Обидва зазначені аспекти безпосередньо пов'язані з правом і постають через право і його нормативність.

Водночас варто зауважити, що поняття політичного режиму як предмета дослідження юридичної науки ще потребує свого подальшого аналізу, що, на думку автора, сприятиме формуванню нового напрямку юридичних студій не лише в галузі теорії держави і права, але й конституційного та інших галузей права.

1. Хоменко С. М. Политический режим как элемент формы государства: теоретико-правовые и методологические особенности исследования // Юристъ-Правоведъ. – 2010. – № 4. – С. 77-80. **2. Політична система: сучасні проблеми розвитку громадянського суспільства і держави:** У 2 т. – Т. 1: Громадянське суспільство в політичній системі: теоретико-методологічний і конституційно-правовий аспекти дослідження / За ред. О. В. Скрипнюка. – К.: Логос, 2010. – С. 6. **3. Макуев Р. Х.** Теория государства и права: Учебник. – М.: Норма, Инфра-М, 2010. – С. 144. **4. Чиркин В. Е.** Сравнительное государственведение. – М.: Норма, Инфра-М, 2011. – С. 229. **5. Курскова Г. Ю.** Политический режим Российской Федерации. Теоретико-правовой аспект. – М.: Закон и право, ЮНИТИ-ДАНА, 2008. – С. 9-28. **6. Скрипнюк О. В.** Конституційне право України: Підручник. – К.: Ін Юре, 2010. – С. 198. **7. Малько А. В.** Теория государства и права: Учебник. – М.: Юристъ, 2006. – С. 62. **8. Конституційне право України:** Підручник / За ред. В. П. Колісника, Ю. Г. Барабаша. – Х.: Право, 2008. – С. 7. **9. Бабенко К. А.** Конституційні засади розвитку і регулювання політико-правових відносин в Україні. – К.: Логос, 2008. – С. 9-10. **10. Гринюк Р. Ф.** Идея правовой державы: теоретико-правовая модель і практична реалізація. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. – С. 14-15. **11. Соловьев А. И.** Политология: Политическая теория, политические технологии. – М.: Аспект Пресс, 2005. – С. 239. **12. Зеркин Д. П.** Основы политологии: Курс лекций. – Ростов н/Д: Феникс, 1999. – С. 173-174. **13. Политология: історія та методологія /** За ред. Ф. М. Кирилюка. – К.: Здоров'я, 2000. – С. 338. **14. Аляев Г. Є.** Политология: Підручник. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2010. – С. 72. **15. Енгибарян Р. В., Краснов Ю. К.** Теория государства и права. – М.: Норма, 2007. – С. 194. **16. Загальна теорія держави і права:**

Підручник / За ред. О. В. Петришина, М. В. Цвіка. – Х. : Право, 2009. – С. 116. **17.** *Червоноук В. І.* Теория государства и права: Учебник. – М.: ИНФРА-М, 2007. – С. 165. **18.** *Скакун О. Ф.* Теория государства и права: Учебник. – Х.: Консум; Ун-т внутренних дел, 2000. – С. 90. **19.** *Кашкин С. Ю.* Политический режим: понятие и основные характеристики // Современное конституционное право зарубежных стран: Сборник. – Ч. 2. – М.: ИНИОН АН СССР, 1991. – С. 85-104. **20.** *Аблязов Д. Е.* Теоретико-методологічні аспекти дослідження принципу верховенства Конституції // Актуальні проблеми політики: Збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – Одеса: Фенікс, 2005. – № 27. – С. 98-109; *Аблязов Д. Е.* Принцип верховенства конституції та сучасні проблеми її реалізації в Україні // Держава і право: Збірник наукових праць Ін-ту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2005. – Вип. 30. – С. 237-246. **21.** *Медушевский А.* Политический режим и конституционные изменения // Российский конституционализм: политический режим в региональном контексте. Межрегиональный семинар, Великий Новгород, март 2000 г.: Сборник докладов. – М. : Изд-во ЦКИ МОНФ, 2000. – С. 6-26. **22.** *Медушевский А.* Политический режим и конституционные изменения // Российский конституционализм: политический режим в региональном контексте. Межрегиональный семинар, Великий Новгород, март 2000 г.: Сборник докладов. – М. : Изд-во ЦКИ МОНФ, 2000. – С. 6-26. **23.** *Кожевникова Ю. С.* Демократический политический режим и право // Актуальные проблемы истории, политики и права: Сборник научных трудов преподавателей и адъюнктов. – 2009. – Вып. 9. – С. 26-31. **24.** *Петришин О. В.* Громадянське суспільство – підґрунтя формування правової держави в Україні // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2 (33) – 3 (34). – С. 149. **25.** Там само.